

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ, ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

Στις αρχές του αιώνα μας, σέ κάποιο μονοτάξιο δημοτικό σχολείο του έλλη-
νικού κράτους, ό μικρός μαθητής άπηύθινε τήν έξής έρώτηση στό δάσκαλό του:
«Δάσκαλε, κατά 'μās ήσανε οί Ρωμαίοι ή κατά τούς Τούρκους;»¹. Πέρα από
τήν άφέλεια και τήν έλλειψη γνώσεων που άποκαλύπτει ή άπορία του μαθητή,
δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή εικόνα που έχει για τό παρελθόν και τήν ιστορία
της Ελλάδας ύπακούει σέ μιá μανιχαϊκή διάκριση ανάμεσα σέ έμās και τούς
άλλους, τούς έχθρους δηλαδή, που ένσαρκώνονται εκείνη τήν έποχή άκόμη κα-
τεξοχήν από τούς Τούρκους.

Όστόσο, κατά πόσο ή άπλοϊκή διχαστική εικόνα του κόσμου —όπως στήν
περίπτωση του μικρού μαθητή— ένέχει στοιχειά φανατισμού είναι ένα ζήτημα
που χρήζει προκαταρκτικά κάποιων μεθοδολογικών και έννοιολογικών διασα-
φηνίσεων. Παρατηρεΐται, πράγματι, σέ πολλές θεωρητικές και έμπειρικές προ-
σεγγίσεις μιá σύγχυση στήν όρολογία που χρησιμοποιεΐται αλλά και μιá γε-
νικευτική τάση έτσι ώστε νά ένταχθοΐν στήν ίδια αναλυτική κατηγορία φαινό-
μενα που διαφέρουν ούσιωδώς μεταξύ τους. Στήν περίπτωση του φανατισμού,
πολλές παρανοήσεις προκύπτουν από τή σύγχυση τών όρίων που διακρίνουν
συγκεκριμένες διαβαθμίσεις στή διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας άτο-
μων ή ομάδων —άπό τήν άπλή πίστη ή πεποίθηση στό δογματισμό και, στή
συνέχεια, στό φανατισμό. Η μελέτη του λόγου τών σχολικών έγχειριδίων είναι
δυνατό νά άποκαλύψει τά διαφορετικά αυτά στάδια τά όποια έχουμε τήν τάση

Τό κείμενο αυτό, με τίτλο «Στοιχειά φανατισμού στό λόγο τών σχολικών έγχειρι-
δίων», παρουσιάστηκε σέ μιá πρώτη μορφή στόν κύκλο διαλέξεων με θέμα «Ό φανατισμός»
που όργάνωσε ή Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της
Σχολής Μωραΐτη τό Νοέμβριο 1995.

1. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*.
Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. *Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία*
σχολικών έγχειριδίων, Αθήνα 1988, σ. 490.

νά τὰ συμφύρουμε, ανάλογα μάλιστα με τὴν ἰδεολογικὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀσκοῦμε κριτικὴ. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ συγκεκριμένου παραδείγματος πρὸς ἀνάλυση σημαίνει ἐπίσης ὅτι θὰ πρέπει νὰ συνυπολογίσουμε ἐξαρχῆς τὰ βασικά, ιδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ εἵδους τοῦ ἀναλυόμενου λόγου, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν συνάρτηση τῆς φυσιογνωμίας τῶν παραγωγῶν καὶ τῶν καταναλωτῶν του.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων με κριτήριό τὸ φανατισμό, εἶναι ἴσως σκόπιμο νὰ ἀναφέρουμε ὅτι σὲ κάποιες περιόδους τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ὑπῆρξαν τὰ ἴδια ἀντικείμενα φανατικῆς ἀντιμετώπισης. Παρουσιάστηκαν, λόγω τοῦ περιεχομένου τους, ὡς ἀπειλὴ γιὰ τὸ ἔθνος, γιὰ τὴ θρησκεία, γιὰ τὴν οἰκογένεια, καὶ ἡ ἀντιμετώπισή τους ὑπῆρξε ἀντίστοιχη τοῦ κινδύνου ποὺ ἐκπροσωποῦσαν: κἀκήκαν. Ἡ φανατικὴ πράξη τῆς διὰ πυρᾶς καταστροφῆς κάποιων βιβλίων εἶναι, ὅπως γνωρίζουμε, μιὰ χειρονομία με διαχρονικὸ συμβολισμό. Στὴν περίπτωση τῆς ἀπόφασης, τὸ 1920, νὰ καταστραφοῦν τὰ βιβλία ποὺ συντάχθηκαν σύμφωνα με τὶς ἀρχές τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ, βρισκόμαστε στὸ κέντρο μιᾶς ἰδεολογικῆς καὶ πολιτικῆς διαμάχης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ποὺ πῆρε τὴ μορφή τοῦ πραγματικοῦ Διχασμοῦ². Τὰ σχολικὰ βιβλία ὑπῆρξαν μία ἀπὸ τὶς παραμέτρους αὐτῆς τῆς διαμάχης, ὅπου ὁ φανατισμὸς σφράγισε τὸ λόγο καὶ τὶς πράξεις τῶν ἀντίπαλων μερίδων. Καὶ κατὰ τὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολούθησαν, ἐξάλλου, ἐξαιτίας τῆς σημασίας ποὺ ἀποδόθηκε στὸν κοινωνικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ρόλο τοῦ σχολικοῦ θεσμοῦ, τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ὑπῆρξαν συχνὰ ἀντικείμενο κριτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς διεκδίκησης ἀπὸ ὅπου δὲν ἔλειψαν οἱ φανατικὲς ὕψεις.

Γιὰ τὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων, ἐπέλεξα νὰ διερευνήσω μιὰ μακρὰ χρονικὴ περίοδο, ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα —στὴν οὐσία ἀπὸ τὸ 1880 καὶ ἐξῆς— ἕως τὰ πρόσφατα χρόνια, δηλαδὴ τὴ Μεταπολίτευση. Χρησιμοποίησα ἓνα δεῖγμα ἐγχειριδίων, ἐντελῶς τυχαῖο, κυρίως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ κατεξοχὴν ἀναγνωστικὰ καὶ βιβλία ἱστορίας³. Ἡ ἐπιλογὴ κατευ-

2. Γιὰ τὸν ἐκπαιδευτικὸ δημοτικισμό καὶ τὴ διαμάχη γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν σχολικῶν βιβλίων ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία. Ἐνδεικτικά, βλ. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε*, τ. Β', Ἀθήνα 1984, σ. 131-135.

3. Ὡς πρὸς τὰ διδακτικὰ βιβλία ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *ὁ.π.* Γιὰ τὴν ἐποχὴ μετὰ τὸ 1914, βλ. τὴ Βιβλιογραφία ποὺ παρατίθεται στὸ τέλος τῆς μελέτης. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀναγνωστικὰ ἀποτελοῦν συμπιλήματα ποὺ ἡ ἀρμόδια ἐπιτροπὴ συγκροτοῦσε ἐπιλέγοντας ἀπὸ διαφορετικὲς συλλογὲς ἀναγνωσμάτων. Ἀναφέρονται γι' αὐτὸ τὸ λόγο, στὴ σελίδα τίτλου τους, ὅλοι οἱ συγγραφεῖς ἀπὸ τὰ ἀναγνωστικὰ τῶν ὁποίων ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κείμενα γιὰ τὴν ἐκάστοτε ἐκδόση. Σύμφωνα με τὶς ἀναγραφὲς τῶν σελίδων τίτλου συντάχθηκε καὶ ἡ Βιβλιογραφία. Στὶς παραπομπὲς ποὺ ἀκολουθοῦν, ἐξάλλου, δὲν ἔγινε διάκριση με βάση τὴν ἐπιμέρους συλλογὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται κάθε κείμενο, ἐφόσον δὲν ἔχει τόση σημασία τὸ ποῖος εἶναι ὁ συγγραφέας ὅσο τὸ ὅτι, στὴ δεδομένη στιγμή, τὸ συγκεκριμένο κείμενο περιέχεται στὸ ἀναγνωστικὸ ποὺ διδάσκεται στὸ σχολεῖο.

θύνηκε πάντως ἀπὸ τῆς μέριμνας νὰ περιληφθοῦν βιβλία ἀπὸ ὅλες τὶς περιόδους ποὺ μπορεῖ νὰ διακρίνει κάποιος στὸ ἐσωτερικὸ αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἐρευνητικοῦ ἀναπτύγματος καὶ μάλιστα ἀπὸ ἐποχὲς κρίσεων, ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν, ὅταν φαίνεται πὼς παρατηροῦνται κατὰ κανόνα ἐντονότερες καὶ πυκνότερες ἐκδηλώσεις φανατισμοῦ.

Τὰ σχολικὰ βιβλία βεβαίως δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ εἶναι φανατικά. Τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο, προορισμένο νὰ μεταδώσει στὶς νεότερες γενεὲς τὸ σύνολο τῶν βασικῶν γνώσεων καὶ τὶς κυρίαρχες γιὰ τὴν ἐκάστοτε ἐποχὴ ἀξίες, υἱοθετεῖ ἓνα λόγο «ἀντικειμενικὸ» καὶ οὐδέτερο ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὸ κύρος του ὡς *vulgata* τῆς γνώσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Ἑλλάδα τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο ὑπῆρξε κατὰ κανόνα κρατικὸ μονοπώλιο⁴ προσέφερε στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ομάδες ποὺ ἔλεγχαν κάθε φορὰ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία μιὰ μοναδικὴ εὐκαιρία ἀποτελεσματικῆς προπαγάνδας. Μὲ τὴν κρατικὴ ἔγκριση, οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγχειριδίων μποροῦσαν συνεπῶς νὰ μεταδώσουν θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς εἰκόνες, νὰ ὀρίσουν ἐχθροὺς καὶ φίλους, νὰ καλέσουν σὲ συναισθηματικὴ ταύτιση τοὺς μαθητές, μέσω ἐνὸς λόγου ὃχι πλέον οὐδέτερου ἀλλὰ συγκινησιακὰ φορτισμένου. Σὲ παρόμοιες ἀποστροφές, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ συγκινησιακὸ στοιχεῖο, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀνιχνεύσουμε ἐκδηλώσεις φανατισμοῦ.

Οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς θὰ πρέπει πάντως νὰ ἀναλυθοῦν μὲ βάση κάποιους πρωταρχικοὺς ὁρισμούς, ἐφόσον δηλαδὴ διευκρινίσουμε τί διακρίνει τὴ φανατικὴ στάση καὶ συμπεριφορὰ. Εἶναι ἄλλωστε δύσκολο νὰ ἀποφύγουμε τὴν ἀξιολογικὴ κρίση ἀπέναντι σὲ παρόμοιες στάσεις, δεδομένου ὅτι ὁ ὁρισμὸς τοῦ φανατισμοῦ γίνεται πάντα σὲ σχέση μὲ κάποιον «κανόνα», μιὰ «κανονικότητα» ἀπὸ τὴν ὁποία παρατηρεῖται ἀπόκλιση⁵. Πότε κάποιος διαβαίνει τὸ κατώφλι τῆς «κανονικότητος» γιὰ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς φανατικὸς εἶναι ἓνα ἐρώτημα τὸ ὁποῖο δύσκολα ἀπαντᾶται, δεδομένης καὶ τῆς πρωτεῖκῆς φυσιογνωμίας τοῦ φανατισμοῦ.

Θὰ ἐπιδιώξω ὥστόσο νὰ καθορίσω κάποια γενικὰ χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα, ἐφόσον ἀνευρεθοῦν σὲ ἓνα κείμενο, μποροῦν νὰ ἐκλαμβάνονται ὡς ἐνδείξεις φανατικῆς στάσης. Θὰ μπορούσαμε πράγματι νὰ ὀρίσουμε τὸ φανατισμὸ ὡς «μιὰ πνευματικὴ κατὰστασις, μιὰ νοοτροπία ποὺ συναποτελεῖται ἀπὸ μισαλλοδοξία, μίσος, ἐπιθετικότητα ἀπέναντι στὸν ὑποτιθέμενο ἐχθρό, καθὼς καὶ δικαιολογίες γι' αὐτὴ τὴν ἐπιθετικότητα στὸ ὄνομα μιᾶς ἰδέας ποὺ κατέστη σημαντικότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη, καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλον —φίλους, οἰκογένεια, ἢ ὅποιον ἄλλο θὰ μπορούσαμε νὰ ἀγαπᾶμε». Ὁ φανατισμὸς περιέχει τὴν «ἀπό-

4. Ὁ Ὁργανισμὸς Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων (Ο.Ε.Σ.Β.), ποὺ ἀργότερα μετονομάστηκε σὲ Ὁργανισμὸ Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.), ἰδρύθηκε τὸ 1937.

5. Βλ. A. Haynal, M. Molnar, G. de Puymène, *Fanaticism. A historical and psychoanalytical study*, Νέα Ὑόρκη 1983, σ. 10-13.

λυτη, αποκλειστική, παθιασμένη, ζηλόφθονη και τυφλή προσκόλληση στο αντί-κείμενο τῆς λατρείας, μαζί με τὴν ἀπόθηση γιὰ ὅτιδήποτε εἶναι εἴτε ξένο εἴτε ἀντίθετο πρὸς αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο»⁶.

Στὴν περίπτωση τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μία ἀπὸ τὶς ὕψεις τοῦ φανατισμοῦ, αὐτὴ ποὺ θὰ ὀρίζαμε μὲ μιὰ φράση «ἐθνικιστικὸ φανατισμό». Αὐτὴ ἡ μορφή φανατισμοῦ σχετίζεται μὲ τὴ λατρεία τῆς πατρίδας καὶ ὀνομάζεται συνήθως σωβινισμός. Ὁ σωβινισμὸς θεωρεῖται ἡ «πιὸ ἀκραία, ἡ πιὸ παράλογη, ἡ πιὸ ἐπικίνδυνη μορφή» τοῦ ἐθνικισμοῦ⁷. Πρόκειται γιὰ ἓνα «στενὸ καὶ φιλέκδικο πάθος γιὰ τὴν πατρίδα, γεμάτο ἀπὸ φιλοπόλεμη διάθεση ἀπέναντι σὲ κάθε τι ξένο»⁸. Στὴν περίπτωση τοῦ σωβινισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ ποὺ δώσαμε προηγουμένως γιὰ τὸ φανατισμό, ἀντικείμενο λατρείας εἶναι ἡ πατρίδα ἢ τὸ ἔθνος καὶ στὸ ὄνομα τῆς ἐθνικῆς ιδέας δικαιολογεῖται ὅχι μόνο ἡ ἔλλειψη ἀνοχῆς ἢ ἡ ἔμμεση ἀπόρριψη τοῦ «ἄλλου» ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιθετικότητα ἀπέναντι στὸν ὑποτιθέμενο ἐχθρὸ ἢ ὁποία εἶναι δυνατὸ νὰ ἐκφράζεται ἀκόμη καὶ μὲ πράξεις βίας. Τὸ ἔθνος ἐνσαρκώνει τὴ μοναδικὴ ἀλήθεια, ἐκείνη ποὺ ἐπιτρέπει τὴ μανιχαϊκὴ διάκριση σὲ καλὸ καὶ σὲ κακὸ καὶ τὴν ἐπακόλουθη ἕως ἀναγκαία κατασκευὴ τῶν ἐχθρῶν. Οἱ ἐχθροὶ αὐτοὶ ἐμφανίζονται νὰ ἀπειλοῦν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἀσφάλεια τῆς πατρίδας, ἔτσι ποὺ νὰ θεωρεῖται ἀπόλυτα δικαιολογημένη ἡ ξενόφοβη βία.

Ἡ ἀπειλὴ γιὰ τὸ ἔθνος δὲν προέρχεται πάντα ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ «ἄλλο», παρὸλο ποὺ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν κανόνα. Ἡ ἀπειλὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐσωτερικὴ, νὰ προέρχεται δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ ἴδιου ἔθνους καὶ νὰ ἀποδίδεται στὸν κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ «ἄλλο». Αὐτό, στὴν ἐλληνικὴ περίπτωση, εἶναι ἰδιαιτέρως προφανὲς κατὰ τὴ μετεμφυλιακὴ περίοδο καὶ μὲ κορύφωση τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας.

Ἡ ἐπιθετικότητά, τὸ μίσος καὶ ὁ θυμὸς ἀπέναντι στὸν ἐκάστοτε «ἄλλο» συνδυάζονται συχνά, στὸ πλαίσιο τῆς φανατικῆς ιδεολογίας, μὲ τὴν παθολογικὴ διόγκωση τῆς συλλογικῆς αὐτο-εἰκόνας καὶ τὶς μεγαλομανεῖς ἐπιδιώξεις. Πρόκειται γιὰ ἐπιδιώξεις ποὺ οἱ φανατικοὶ φορεῖς τοὺς ἐπιθυμοῦν νὰ τὶς πραγματοποιήσουν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς πραγματικότητας, τὴν ὁποία πραγματικότητα ἐπιπλέον τὶς περισσότερες φορὲς ἀγνοοῦν ἢ παραβλέπουν. Οἱ ἀλυτρωτικὲς ιδεολογίες, ὅπως κάποιες ἐκφάνσεις τῆς Μεγάλης Ἰδέας γιὰ παράδειγμα, ἐγκλείουν παρόμοιες μεγαλομανιακὲς πτυχές. Αὐτὲς οἱ φανατικὲς, μεγαλομανιακὲς, ιδέες εἶναι —σὲ ἀναλογία μὲ τὸν ὀρισμὸ ποὺ δίνει ὁ Freud γιὰ τὰ δόγματα— «ψευδαισθήσεις, ποὺ ἐκπληρώνουν τὶς πιὸ παλιές, τὶς πιὸ ἰσχυρές καὶ

6. Στὸ ἴδιο, σ. 218.

7. Στὸ ἴδιο, σ. 117.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 114.

τις πρὸ ἐπείγουσες ἐπιθυμίες τῆς ἀνθρωπότητας. Τὸ μυστικὸ τῆς ἰσχύος τους βρίσκεται στὴν ἰσχὺ αὐτῶν τῶν ἐπιθυμιῶν»⁹.

Ἡ μελέτη τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει πολλές ἀπὸ τὶς φανατικὲς πτυχὲς τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας: τὴν ἐπιθετικότητα καὶ τὴν ἐνθάρρυνση πράξεων βίας ἀπέναντι στὸν «ἄλλο», τὴ μεγαλομανικὴ προβολὴ τοῦ ἐθνικοῦ «ἐγῶ», τὴ μανιχαϊκὴ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἔθνους σὲ ἀπόλυτη καὶ ὑπερβατικὴ ἀξία καὶ σὲ ἀντικείμενο λατρείας. Ἡ ἀνεύρεση παρόμοιων στοιχείων σὲ σχολικὰ κείμενα ἀποκτᾷ πρόσθετη σημασία ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅτι διαβάζονται ἀπὸ τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ πληθυσμοῦ —ιδιαιτέρως ὅσα ἀνήκουν στὴν ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση— καὶ ἐπομένως ἡ ἐμβέλειά τους εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ὁποιοδήποτε προπαγανδιστικοῦ κειμένου.

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο ποὺ καλύπτει αὐτὴ ἐδῶ ἡ παρουσίαση, περίπου δηλαδὴ ὡς τὸ 1920, ἡ ἔλλειψη τοῦ παιδαγωγικοῦ λόγου ἔφερνε συχνὰ τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια κοντὰ στὸ προπαγανδιστικὸ κείμενο. Ἡ παιδαγωγικὴ μέριμνα γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ μέθοδο τῆς διδασκαλίας ἐμφανίζεται στὴν οὐσία μετὰ τὸ 1880, ἀλλὰ δὲν ἐπηρεάζει ἀμέσως τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια. Τὸ περιεχόμενό τους προσδιορίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν παράδοση ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸν προηγούμενο αἰῶνα στὸ χῶρο τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων ἐνῶ τὸ ὕψος τοῦ λόγου δὲν ὑπακούει συνήθως σὲ παιδαγωγικοὺς κανόνες.

Ἀντίστοιχα, οἱ ἐχθροὶ τοῦ ἔθνους ἔχουν καὶ αὐτοὶ κατασκευαστεῖ, τουλάχιστον κατὰ ἓνα μέρος, ἤδη πρὶν ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους καὶ δὲ θὰ ἀμφισβητηθοῦν σ' αὐτὸν τὸ ρόλο τους ἕως καὶ σήμερα. Ὁ τρόπος ὅμως ποὺ παρουσιάζονται μέσα στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια συναρτᾶται πρὸς τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴ συγκυρία καὶ τὶς σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μὲ τοὺς γείτονές της.

Οἱ Τούρκοι κατέχουν τὴν πρώτη, χρονικὰ καὶ ἱεραρχικὰ, θέση μεταξὺ τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἐνοπλὴ σύγκρουση ἀφενὸς τὸ 1821 ποὺ ὀδήγησε στὴ δημιουργία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ οἱ ἀλυτρωτικὲς βλέψεις ἀφετέρου ποὺ στόχευαν ἐπίσης τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία συντήρησαν τὴν εἰκόνα τοῦ ἐχθρικοῦ Τούρκου. Ἡ ἐχθρότητα ἀπέναντι στοὺς Τούρκους, μέσα στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῆς περιόδου ὡς τὸ 1922, δὲν χρωματίζεται πάντα ἀπὸ φανατισμό. Ἐπιλέγεται μᾶλλον ἡ ὑπεροπτικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς «ἀμαθεῖς» καὶ «βαρβάρους» Τούρκους, στάση ποὺ συμμερίζεται ἄλλωστε τότε καὶ τὸ σύνολο τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης¹⁰. Ὡστόσο, ἡ ἀλυτρωτικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἐλλη-

9. Στὸ ἴδιο, σ. 65.

10. Βλ. σχετικὰ Χριστὶνα Κουλούρη, «Ἐθνικὰ στερεότυπα καὶ ἐλληνικὴ ἐθνικὴ ταυτότητα στὸ σχολεῖο τοῦ 19οῦ αἰῶνα», στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Πανεπιστημιακὸ Λάσζαλο Βασ. Βλ. Σφυσόερα*, Ἀθήνα 1982, σ. 323-341 καὶ «L'image de l'«autre» national dans les manuels scolaires grecs au tournant du XIXème siècle», *Revue des Études Sud-Est Européennes* (ὑπὸ ἐκδόση).

νικοῦ ἐθνικισμοῦ ποὺ καλεῖ σὲ μιὰ νέα ἐνοπλὴ σύγκρουση μὲ τοὺς Τούρκους δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀντανακλᾶται σὲ ἐκδηλώσεις ἐπιθετικότητας καὶ μίσους. Ἀπὸ διδακτικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ 1895, ἐγκεκριμένο ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας γιὰ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, παραθέτω δύο στροφές ἀπὸ παιδικὸ ποίημα¹¹:

Ἦρθε τέλος, ἐπρόβαλ' ἡ μέρα	Τὰ χορτάρια κ' ἡ πέτρας νὰ βάψουν
τοῦ πολέμου, ν' ἀνάψ' ἡ φωτιά.	ἀπὸ τούρκικο αἷμα παντοῦ,
Πεταχτῆτε μὲ λόγχας, μὲ ξίφη	Καὶ 'ψηλὰ ν' ἀπλωθῇ 'ς τὸν ἀέρα
καὶ σπαράξτε τὴν ἄγρια Τουρκιά.	ἢ γαλάζια σημαία σταυροῦ.

Τὸ μίσος καὶ ἡ ἀγριότητα, ἡ ἐνθάρρυνση πράξεων βίας καὶ ἡ πολεμόχαρῃ διάθεση ποὺ διαποτίζουν αὐτὸ τὸ ποίημα, ποὺ προορίζονταν γιὰ παιδιὰ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, συγκροτοῦν ἀναμφίβολα ἓνα φανατικὸ λόγο. Σὲ ἄλλα ἐγχειρίδια τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀνιχνεύουμε ἄλλα στοιχεῖα τοῦ φανατικοῦ λόγου, τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶναι καὶ τὰ πιὸ συνηθισμένα: πρόκειται γιὰ τὴν ἀρνητικὴ εἰκόνα τοῦ «ἄλλου», γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ. Στὰ βιβλία τῆς ἱστορίας, ἡ περιγραφὴ τῆς Τουρκοκρατίας βασίζεται στὴν παρουσία τοῦ Τούρκου μὲ τὰ πιὸ μελανὰ χρώματα, ἔτσι ὥστε νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις ὡς ξέσπασμα δίκαιης ἀγανάκτησης. Ἀναλογικῶς, ἓνας σύγχρονος πόλεμος κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας θὰ ἦταν ἐξίσου δικαιολογημένος, ἐφόσον οἱ Τούρκοι ἀνέκαθεν καταπίεζαν καὶ βασάνιζαν τοὺς Ἕλληνες. Χαρακτηριστικὸ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι ἓνα ἄλλο ἀπόσπασμα, ἀπὸ ἐγχειρίδιο ἱστορίας, ἐπίσης τοῦ 1895:

«Οἱ βάρβαροι κατακτηταὶ ἐμπνεύσαντες διὰ τῆς ἀγρίας διαγωγῆς των τὸν φόβον καὶ τὸν τρόμον ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς ἐλληνικῆς ἀνατολῆς ἔθουον, ἥρπαζον, ἡσχηνόουν καὶ ἤριζον πρὸς ἀλλήλους τίς νὰ ὑπερβῇ τὸν ἕτερον εἰς τὰς κατὰ τῶν Ἑλλήνων βιαιοπραγίας. Πᾶς δὲ νέος Τούρκος μὴ φονεύσας Ἕλληνα ἢ μὴ ἀτιμάσας Ἑλληνίδα ἀνάνδρος ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν γερόντων»¹².

Ἐννοεῖται ὅτι βάσει τῆς μανιχαϊκῆς διάκρισης ποὺ ταυτίζει τὸ «ἐμεῖς» μὲ τὸ καλὸ καὶ τὸν «ἄλλο» μὲ τὸ κακὸ, οἱ Ἕλληνες παρουσιάζονται ἀντίστοιχα ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς μεγαλοψυχίας καὶ τῶν εὐγενῶν φρονημάτων.

Παρόλο ποὺ οἱ Τούρκοι κατέχουν τὴν πρώτη θέση ὡς ἐχθροὶ τοῦ ἔθνους, οἱ φανατικὲς ἀναφορὲς στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἀτονοῦν μέσα στὸν 20ὸ αἰ. γιὰ νὰ κατευθυνθοῦν τῶρα ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Ἡ τοποθέτηση τῶν Βουλγάρων στὴ θέση τοῦ ἐθνικοῦ «ἄλλου» γίνεται μέσα ἀπὸ πολυπλοκότερες διαδικα-

11. Θ. Ν. Ἀποστολόπουλος, *Ὁ Ἀπόλλων ἦτοι συλλογὴ ποιημάτων διὰ τὸ μάθημα τῆς ἀπαγγελίας καὶ τῆς ὠδικῆς τῶν τεσσάρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου...*, [Ἀθήνα 1895], ἀρ. 49 («Ἄσμα θούριον»).

12. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καὶ Γεωγραφία...*, ὁ.π., σ. 424.

σίες ἀπ' ὅ,τι στήν περίπτωση τῶν Τούρκων καί μέ σημαντική καθυστέρηση, δηλαδή μετὰ τὸ 1880, τουλάχιστον στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης¹³. Οἱ Βούλγαροι, ἀδιάφοροι ἢ ἀπόντες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ συνείδηση ὡς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἀναδεικνύονται σὲ «προαιώνιο» ἐχθρὸ ἀφενὸς μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ἀντισλαβισμοῦ ποὺ κερδίζει συνεχῶς ἔδαφος μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, καί ἀφετέρου ἐξαιτίας τῆς δυναμικῆς ἐμφάνισής τους στὸ βαλκανικὸ πολιτικὸ προσκλήνιο κατεξοχὴν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1870. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν Βουλγάρων συνοδεύεται ἀπὸ ὀξὺ φανατισμό. Τὸ ἐνδεχόμενο διαμελισμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἰς ὄφελος τῶν Σλάβων ἀλλάζει τὴν ἱεράρχηση τῶν ἐθνικῶν ἐχθρῶν. Ὁ φανατισμὸς ἐναντίον τῶν Βουλγάρων διατυπώνεται σαφέστερα στὶς γεωγραφίες ποὺ ἐκδίδονται μετὰ τὸ 1888, ὅπου ὑπάρχει ἔδαφος γιὰ ἐπιθετικὸς προσδιορισμοὺς ὡς πρὸς τὸν ἐθνικὸ τους χαρακτήρα ἀλλὰ καί τὶς σύγχρονες βλέψεις τους εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδας. Ἐνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν γεωγραφικῶν ἐγχειριδίων ἀπαντᾷ στὴν κριτικὴ ποὺ τοῦ ἔκανε ὁ Ν. Πολίτης μετὰ τὸν ἀκόλουθο ἀποκαλυπτικὸ τρόπο:

«Δὲν διασύρω, ἐντιμὲ κριτά, τοὺς ἀγαπητοὺς ὑμῖν Βουλγάρους, ἀλλὰ διδάσκων τοὺς Ἑλληνόπαιδας τίνων ἐνδόξων προγόνων ἀπόγονοι εἶνε, θέλω πράγματι νὰ φανατίσω αὐτοὺς καί νὰ ἐμπνεύσω αὐτοῖς τὸ μῖσος καί τὴν περιφρόνησιν πρὸς τοὺς κτηνώδεις συμπολίτας τοῦ Σταμπούλωφ καί τοῦ Στοῖλῶφ»¹⁴.

Στὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολουθοῦν, μέ τὴν πρόοδο τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καί γιὰ τὸ ὄραμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας καταρρέει τὸ 1922, συμπαρὰσύροντας τὶς ἀλυτρωτικὲς ἐπιδιώξεις, δὲν ὑπάρχουν στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἐκδηλώσεις ἐκφρασμένου φανατισμοῦ. Ὁ λόγος συγκαλύπτει τὴν ἐπιθετικότητα, οἱ πολεμικὲς σκηνὲς περιορίζονται καί ἡ ἀπόρριψη τοῦ «ἄλλου» μένει στὸ δεύτερο ἐπίπεδο. Ἡ ἀπουσία τῆς βίας καί ἡ μείωση τῶν ἐπιθετικῶν προσδιορισμῶν δὲ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν πλέον ἐχθροὶ γιὰ τὸ ἔθνος. Μέσα στ' ἀναγνωστικὰ καί στὰ ἐγχειρίδια ἱστορίας, μέ ἓνα λόγο συγκινησιακὰ φορτισμένο, οἱ Ἑλληνες παρουσιάζονται νὰ μάχονται μέσα στοὺς αἰῶνες ἐναντίον πολλῶν καί ὕπουλων ἐχθρῶν¹⁵. Τὸ ἰδεῶδες ποὺ κατεξοχὴν προβάλλεται εἶναι ὁ θάνατος γιὰ τὴν πατρίδα. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φανατικῆς ἰδεολογίας παραμένουν συνεπῶς ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἀνάδειξη τῆς πατρίδας σὲ ἀντικείμενο λατρείας, στὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου οἱ πιστοὶ καλοῦνται νὰ θυσιάσθουν¹⁶. Εἶναι

13. Βλ. Christina Koulouri, «L'image de l'«autre» national...», ὁ.π.

14. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἱστορία καί Γεωγραφία...*, ὁ.π., σ. 431. Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέα.

15. Οἱ ἐχθροὶ παραμένουν ἄλλωστε οἱ ἴδιοι, Βούλγαροι καί Τούρκοι. Πβ. Ν. Σ. Γκινόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ...*, β' ἐκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1937, σ. 66-67, 120.

16. Ἰδιαίτερα κατὰ τὴ μεταξική περίοδο, εἶναι ἐκδηλὸ τὸ μιλιταριστικὸ πνεῦμα σὲ κεί-

προφανείς, σὲ παρόμοια ἀποσπάσματα, οἱ ἀναλογίες μὲ τὴ θρησκευτικὴ πίστη, ὅπου ἄλλωστε κατεξοχὴν ἐντοπίζεται ὁ φανατισμός. Γιατὶ, «ἡ πίστη, ἂν καὶ ἀπὸ μόνῃ τῆς δὲ συνεπάγεται φανατισμό, παραμένει ἡ μήτρα του»¹⁷. Τὸ βασιλικὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ μετατρέπει τὴν πίστη σὲ φανατισμὸ εἶναι ὁ ἀποκλειστικός της χαρακτήρας, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἔλλειψη ἀνοχῆς γιὰ τὸ διαφορετικόν, μὲ δυὸ λόγια στὴ μισαλλοδοξία.

Στὸ Ἀναγνωστικὸ τοῦ Ο.Ε.Σ.Β. ποὺ ἐκδίδεται τὸ 1954 γιὰ τὴν Ε' τάξη τοῦ δημοτικοῦ οἱ ἥρωες τοῦ ἔθνους εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ προσφέρουν, ἔστω καὶ χωρὶς πρακτικὸ ἀντίκρουσμα, τὴ ζωὴ τους γιὰ τὴν πατρίδα.

«Ἡ ἐθνικὴ μας ἱστορία ἔχει πολλοὺς ἥρωες [...] Λίγοι ὅμως ἔζησαν καὶ ζοῦν ἀκόμη, μέσα στὴν ψυχὴ καὶ τοῦ ἀγράμματος Ἕλληνας, τόσον ὠραῖοι καὶ τόσον πολυτραγουδημένοι ὅσο τρεῖς: Ὁ Λεωνίδας, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ ὁ Ἀθανάσιος Διάκος. Κ' οἱ τρεῖς τους δὲν ἐδίστασαν οὔτε μιὰ στιγμὴ νὰ θυσιάσθουν»¹⁸.

Τὴν ἴδια ἐκείνη ἐποχὴ ὥστόσο, μετὰ τὴ λήξη τοῦ ἐμφυλίου καὶ μέσα στὸ ψυχροπολεμικὸ κλίμα, ἐπανερχοῦν στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια μὲ νέα ἔνταση οἱ ἐκδηλώσεις μίσους ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Παρόλο ποὺ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔχουν οὔτε ἐκεῖνοι ἐκπέσει ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα φανατισμοῦ ἀπέναντί τους, τουλάχιστον ὅχι μὲ τὴ μορφή τῆς ἀπροκάλυπτης ἐπιθετικότητος, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς Βουλγάρους. Ἔτσι, πάλι τὸ 1954, στὸ Ἀναγνωστικὸ ποὺ προορίζεται γιὰ τὴν Στ' τάξη τοῦ δημοτικοῦ περιέχεται ἡ ἀκόλουθη παράγραφος σχετικὰ μὲ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους:

«Τὸ σύνθημα τοῦ στρατοῦ εἶναι νὰ μπῇ στὴ Σόφια. Αἰώνων μίσος τῆς φυλῆς, ποὺ ἐκοιμόταν στὰ βάθη τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς, ἐξύπνησε ξαφνικὰ καὶ ἐπετάχθηκε ἀκράτητο. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ στρατιῶτες, ἀκόμη καὶ ἐγγράμματοι, κρύβουν μέσα τους κάτι ἀπὸ τὸ δίκαιο μίσος τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου. Τὰ ὄργια τῶν Βουλγάρων ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τόσους αἰῶνες, οἱ σφαγὲς τοῦ Δεμίρ-Ἰσάρ καὶ τοῦ Δοξάτου, ἡ καταστροφὴ τῶν Σερρών, ἡ ἀνάνδρη σφαγὴ τῶν δώδεκα αἰχμαλώτων εὐζώνων ἐζωντάνευσαν τὸ μίσος. Καὶ ὁ πό-

μενα ἀναγνωστικῶν βιβλίων, ὅπου ὑμνοῦνται οἱ στρατιωτικὲς ἀρετὲς καὶ ἐξαίρεται ἡ αὐτοθυσία νεαρῶν ἀγωνιστῶν στὰ μέτωπα τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων ἢ καὶ τῆς Ἐπανάστασης. Πβ. κυρίως Δημ. Κοντογιάννης - Νικ. Κοντόπουλος - Π. Νιρβάνας - Δημ. Γ. Ζήσης κ.ἄ., Ἀναγνωστικὸ γιὰ τὴν ἕκτη τάξη τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1939.

17. A. Haynal, M. Molnar, G. de Puymène, ὁ.π., σ. 216.

18. Γ. Καλαματιανὸς - Θ. Γιαννόπουλος, Δ. Δούκας - Δ. Δελιπέτρος, Ν. Κοντόπουλος, Ἀναγνωστικὸν Ε' Δημοτικοῦ, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954, σ. 43. Τὸ ἀναγνωστικὸ αὐτὸ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1971, ἐπὶ δικτατορίας.

λεμος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Βουλγάρων δὲν μοιάζει μὲ τὸν πόλεμο ποὺ ἐγίνε ἐδῶ καὶ λίγους μῆνες μὲ τοὺς Τούρκους. Εἶναι πόλεμος ἐξοντώσεως»¹⁹.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐπανεκδίδεται, μὲ μικρὲς ἀλλαγές, κατὰ τὴ δικτατορία. Στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῆς δικτατορίας τὸ μίσος γιὰ τοὺς Βουλγάρους εἶναι ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο ποὺ συναντήσαμε στὴν καμπὴ τοῦ προηγούμενου αἰώνα, ἂν καὶ ὀφείλεται σὲ διαφορετικὲς αἰτίες. Ἡ εἰκόνα τῶν Βουλγάρων ὡς «βαρβάρων, αἰμοδιψῶν καὶ ἀπολίτιστων»²⁰ ἐγγράφεται τώρα στὸν σφοδρὸ ἀντικομμουνισμό τοῦ καθεστώτος²¹. Τὸ γεγονὸς ἄλλωστε ὅτι τὸ πραξικόπημα τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 παρουσιάζεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἡγέτες τοῦ ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκ τῶν ὑστέρων θεωρητικούς του νὰ ἔχει σώσει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν κομμουνιστικὸ κίνδυνον ἐξηγεῖ τὴν ἀντισλαβικὴ καὶ ἀντιβουλγαρικὴ στάση τῶν ἐγχειριδίων. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἄλλωστε ὅτι στὸν κατάλογο τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων ποὺ συγκρότησε τὸ καθεστῶς τῶν συνταγματαρχῶν περιλαμβανόταν καὶ τὸ ἑλληνοβουλγαρικὸ λεξικό²².

Ἄν ὥστόσο ὁ φανατισμὸς ἀπέναντι στὸν ἐθνικὸ «ἄλλο» ἀποτελεῖ φαινόμενο παλαιὸ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο, τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ ἐμφανίζεται τώρα εἶναι ἡ κατασκευὴ ἑνὸς καινούριου ἐχθροῦ ποὺ βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τῶν κομμουνιστῶν. Ὁ μεγαλύτερος καὶ πιὸ ἀπροκάλυπτος φανατισμὸς ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ νέου ἐχθροῦ συναντᾶται στὰ βιβλία τῆς δικτατορίας, στὰ ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας πρῶτον ἀλλὰ κατεξοχὴν στὰ ἐγχειρίδια τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς. Πρόκειται ἀφενὸς γιὰ τὴν περίφημη *Πολιτικὴ Ἀγωγή* τοῦ Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1970 στὴν πρώτη τῆς ἐκτεταμένη μορφῇ καὶ σὲ συντετμημένη ἐκδοσὴ γιὰ τὴν Γ' καὶ τὴν Στ' τάξη τοῦ Γυμνασίου. Τὸ δεῦτερο ἐγχειρίδιο τῆς ἐποχῆς προοριζόταν γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς «ἀγωγῆς τοῦ πολίτου» στὴν Στ' τάξη τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ συγγραφέας του ἦταν ὁ Ἀντώνιος Τσίριμπας. Καὶ τὰ δύο βιβλία διαποτίζονται ἀπὸ ἀντικομμουνισμό, μιλιταρισμὸ καὶ σωβινισμό, σὲ μιὰ παραδειγματικὴ θὰ λέγαμε ἐκφραση «ἐθνικιστικοῦ φανατισμοῦ».

Τὸ βιβλίον τοῦ Τσίριμπα δίνει ἱερό, λατρευτικὸ καὶ ἀποκλειστικὸ χαρακτήρα στὸ ἔθνος. Ἡ χρῆση ἐπιθέτων στὸν ὑπερθετικὸ βαθμὸ —π.χ., «Ἡ Πατρις τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἡ λαμπροτέρα καὶ ἐνδοξότερα ἀπὸ ὅλας τὰς ἄλλας»— ἢ φράσεις ὅπως «τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἀποτελεῖ ἐν θαῦμα εἰς τὴν ἱστορίαν

19. Εὐάγγ. Π. Φωτιάδης - Ἡλίας Π. Μηνιάτης, Γ. Μέγας - Δ. Οἰκονομίδης, Θ. Παρασκευόπουλος, *Ἀναγνωστικὸν Στ' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954, σ. 93.

20. Δημήτριος Ν. Κλειδᾶς, *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ διὰ τὴν Ε' τάξιν τῶν δημοτικῶν σχολείων*, ε' ἐκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1971, σ. 85.

21. Γιὰ τὴν ἰδεολογίαν τῆς δικτατορίας τοῦ 1967, βλ. Γ. Ν. Γιαννόπουλος - Richard Clogg (ἐπιμ.), *Ἡ Ἑλλάδα κάτω ἀπὸ στρατιωτικὸ ζυγόν*, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1976.

22. Στὸ ἴδιο, σ. 87.

τῆς ἀνθρωπότητος»²³ ἐπιβεβαιώνουν τὴ μεγαλομανιακὴ διόγκωση τοῦ συλλογικοῦ «ἐγώ», ποὺ συνεπάγεται περιφρόνηση πρὸς τοὺς ἄλλους λαούς. Στὴν περίπτωση τῆς δικτατορίας, ἡ περιφρόνηση συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν παρακμασμένη, ἐκφυλισμένη καὶ ἀθιέσιμη Δύση, ἡ ὁποία ἐπίσης ἀντιτίθεται πρὸς τὰ ἰδεώδη τοῦ «ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ» ποὺ ἐγκολπώνεται τὸ ἀπριλιανὸ καθεστῶς.

Καὶ στὰ δύο αὐτὰ βιβλία, τὸ ἔθνος ἐμφανίζεται νὰ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸν κομμουνιστικὸ κίνδυνο. «Ὅλα προεμήνουν ὅτι ἡ κομμουνιστικὴ λαϊλαψὲς ἐμελλεν ἐντὸς ὀλίγου νὰ ἐνσκήψῃ. Φόβος καὶ ἀπελπισία κατεῖχε τὰς ψυχὰς ὅλων τῶν ἡσύχων, τῶν ὀρθῶς καὶ ἐθνικῶς σκεπτομένων πολιτῶν. Ὅλοι ἐγνώριζον καλῶς ὅτι ὅλα ἦσαν ἔτοιμα, αἱ φυλακαὶ διὰ νὰ τοὺς δεχθοῦν, τὰ στρατόπεδα τῶν συγκεντρώσεων διὰ νὰ τοὺς ἐγκλωβίσουν, τὰ λαϊκὰ δικαστήρια διὰ νὰ τοὺς δικάσουν, τὰ ἐκτελεστικά ἀποσπάσματα διὰ νὰ τοὺς ἐκτελέσουν. Ὅλοι ἐγνώριζον ὅτι τὰ κτήματα τοῦ ἰδρωτός των ἐμελλον νὰ δημευθοῦν καὶ τὸ πολυτιμότερον ἀπ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ, τὴν ἐλευθερίαν, νὰ στερηθοῦν»²⁴. Ἡ παρέμβαση τοῦ στρατοῦ ἔσωσε τὸ ἔθνος ἀπὸ τὸν θανάσιμο κίνδυνο. Μὲ ἀντίστοιχους ὅρους καὶ μὲ πλῆθος στοιχείων φανατισμοῦ παρουσιάζεται ἀναλυτικὰ στὸ βιβλίον τοῦ Παπακωνσταντίνου ὁ ἐμφύλιος πόλεμος²⁵. Οἱ κομμουνιστὲς κατέχουν τὴ θέση τοῦ «ἄλλου», τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐκπροσωποῦν τὸ ἀπόλυτο κακό. Τὰ βασικὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς προσωπογραφίας εἶναι τὰ ἐξῆς:

— οἱ κομμουνιστὲς ἀποτελοῦν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσοπολέμου, μόνιμη ἀπειλὴ κατὰ τῆς Ἑλλάδας·

— οἱ κομμουνιστὲς εἶναι προδότες τῆς πατρίδας τους γιὰτὶ συμμάχησαν μὲ τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Βουλγάρους τὸ 1941 καὶ συνεργάστηκαν μὲ τοὺς κατακτητὲς ἕως ὅτου ἡ Γερμανία νὰ κηρύξῃ τὸν πόλεμο στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση·

— ἄλλη ἀντεθνικὴ ἐνέργειά τους ἦταν ἡ ὑπόσχεση τῆς παραχώρησης τῆς ἐλληνικῆς Μακεδονίας στὴ Γιουγκοσλαβία μὲ ἀντάλλαγμα τὴν «οὐσιαστικὴν συμπαράσταση» τοῦ Τίτο²⁶.

— προσπάθησαν νὰ μονοπωλήσουν τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα «διὰ σειρᾶς βιαίων, δολίων καὶ προδοτικῶν ἐνεργειῶν»²⁷.

— τὸ Κ.Κ.Ε. «ἐκινήθη μὲ ἄγριον πάθος διὰ τὸ ἐγκλημα, περιεφρόνησε καὶ τὸν

23. Βλ. Α. Τσίριμπας, *Ἀγωγή τοῦ πολίτου...*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1969, σ. 71 καὶ 82.

24. Στὸ ἴδιο, σ. 212.

25. Βλ. τὸ κεφάλαιο «Ἡ κομμουνιστικὴ ἀπειλὴ» στὸ Θεοφ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτικὴ Ἀγωγή, Διδασκευὴ διὰ τὰς Γ' καὶ Στ' τάξεις τοῦ Γυμνασίου Ὑπὸ Δημ. Β. Τουντοπούλου*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1972, σ. 273-288.

26. Στὸ ἴδιο, σ. 281.

27. Στὸ ἴδιο, σ. 275.

πλέον στοιχειώδη ἀνθρωπισμὸν καὶ ἐσκόρπισεν ἀδιστάκτως τὸν θάνατον». «Οἱ ἐκτελεστοὶ τοῦ Κ.Κ.Ε. ὑπερέβησαν καὶ τοὺς πλέον πεπωρωμένους δολοφόνους εἰς σκληρότητα. Τὰ θύματα τῶν σφαγῶν τοῦ Δεκεμβρίου περιλαμβάνουν ὁλοκλήρους οἰκογενεῖας. Πλεῖστα πτώματα εὐρέθησαν φρικωδῶς παραμορφωμένα, μὲ ἐξωρυγμένους ὀφθαλμούς, σχισμένα τὰ στόματα καὶ κομμένες τῖς μύτες»²⁸.

— τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα ἦταν κίνημα «ληστρικόν [...], τὸ ὁποῖον ἀπετέλει μάστιγα διὰ τὸν πληθυσμὸν» καὶ δὲν κατόρθωσε νὰ ἐπιτύχει τὴ συμμαχία «οὐδεμιᾶς πολιτικῆς παρατάξεως καὶ οὐδεμιᾶς κοινωνικῆς τάξεως». Οἱ κομμουνιστὲς «ἔπασαν μὲ τὸ ὄνειρον τῆς ὑποδουλώσεως τῆς πατρίδος τῶν»²⁹.

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἐπισημάνει κάποιος τὰ στοιχεῖα φανατισμοῦ ποὺ συνοδεύουν τὴν κατασκευή τοῦ νέου ἐχθροῦ. Στὴν οὐσία, πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια δοκιμασμένη συνταγή. Ἡ πατρίδα, ἀντικείμενο λατρείας καὶ πίστεως, βρίσκεται σὲ κίνδυνο καὶ ἡ προστασία τῆς ἀσφάλειάς της ἐπιτρέπει κάθε βίαιη πράξη ἐναντίον ὅσων τὴν ἐπιβουλεύονται. Οἱ ἐχθροὶ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ ἔθνος, ἀπὸ τὴν κοινότητα, εἶναι «ἄλλοι». Πρῶτον παρουσιάζονται «ἔξωθεν» ὑποκινούμενοι, δεύτερον δὲν ἔχουν τὴ συμπαράσταση τοῦ λαοῦ καὶ τρίτον τὰ χαρακτηριστικὰ τους τοὺς διακρίνουν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς στὴν πατρίδα. Ἀγριότητα, σκληρότητα, φρίκη συνθέτουν τὴν εἰκόνα αὐτῶν τῶν ἐπικίνδυνων ἐχθρῶν. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ ἑξᾶλλου κάποιο μακρινὸ παρελθόν. Ὁ φανατισμὸς ἐκδηλώνεται ἀπέναντι σὲ ἓνα παρὸν πρόβλημα, στὴ συγκυρία μιᾶς κρίσης. Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Παπακωνσταντίνου, ποὺ ἐπιγράφεται «Ἡ κομμουνιστικὴ ἀπειλή», τελειώνει μὲ τὴν ἀκόλουθη παράγραφο:

«Ὁ ἐκ τοῦ κομμουνισμοῦ πάντως κίνδυνος εἶναι διὰ τὴν Ἑλλάδα μόνιμος λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπιβάλλεται συνεχῆς ἐπαγρύπνησις καὶ ἀξιοποιήσις τῆς κτηθείσης ἐκ τοῦ παρελθόντος ὀδυνηρᾶς πείρας»³⁰.

Παράλληλα, ἐπανέρχονται οἱ φανατικὲς ἀλυτρωτικὲς διεκδικήσεις, μὲ νέους ὅμως στόχους ἀπ' ὅ,τι στίς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα. Τώρα πρόκειται γιὰ τὴ Βόρειο Ἡπειρο καὶ τὴν Κύπρο. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις, ἀφενὸς οἱ Ἀλβανοὶ καὶ ἀφετέρου οἱ Ἀγγλοὶ παρουσιάζονται ὡς ἄγριοι διῶκτες τῶν Ἑλλήνων μὲ ὄρους ἀνάλογους μὲ ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους ἔχουν περιγραφεῖ καὶ οἱ Βούλγαροι. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς Τούρκους, ὅταν γίνεται ἀναφορὰ στὰ γεγονότα τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1955.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας συνεπῶς τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος παρουσιάζ-

28. Στὸ ἴδιο, σ. 278-279.

29. Στὸ ἴδιο, σ. 284-286.

30. Στὸ ἴδιο, σ. 287.

ζεταί στα σχολικά έγχειρίδια υπό συνεχή απειλή, περιστοιχισμένο από πολλούς έξωτερικούς έχθρους και με έναν εξαιρετικά επίφοβο έσωτερικό έχθρό. Όλοι αυτοί οι έχθροί, άλλοι παλαιότεροι και άλλοι καινούριοι, περιγράφονται έντελώς άρνητικά, με τρόπο που έμπνέει την όργη και τó μίσος έναντίον τους. Τó μιλιταριστικό πνεύμα τής έξουσίας ύπαγορεύει ως μοναδικό —και απόλυτα δικαιολογημένο— τρόπο προστασίας τήν ένοπλη αντίδραση με κατευθυντήριο μοχλό τις έλληνικές ένοπλες δυνάμεις. Τó ίδιο αίσθημα άνασφάλειας που έντεχνα διαχέεται μέσα άπ' αυτά τά σχολικά κείμενα χρησιμοποιεΐται άλλωστε για να αίτιολογήσει τήν πραξικοπηματική επέμβαση τού στρατού στην έλληνική πολιτική ζωή και τήν έγκαθίδρυση τού δικτατορικού καθεστώτος.

Ή Μεταπολίτευση σήμανε και ριζική άλλαγή στο χώρο τής εκπαίδευσης με τή μεταρρύθμιση τού 1976 και τή σταδιακή άλλαγή όλων τών σχολικών έγχειριδίων με τή συγγραφή έντελώς καινούριων. Τά βιβλία αυτά —τουλάχιστον όσα μελέτησα— δέν περιέχουν στοιχειά φανατισμού αλλά και διακρίνονται στο μεγαλύτερο μέρος τους άπό μία σύγχρονη παιδαγωγική αντίληψη. Αυτό δέ σημαίνει ότι δέν ύπάρχουν μεροληπτικές κρίσεις ή ότι τó έθνος σέ πολλά άπ' αυτά παύει να βρίσκει στο κέντρο τής αφήγησης. Πρόκειται ώστόσο για περισσότερο έμμεσες άναφορές, οι όποιες σέ καμμία περίπτωση δέ συγκροτούν λόγο φανατικό.

Ή σύγκριση τών σχολικών έγχειριδίων τής δικτατορίας με τά αντίστοιχα τής Μεταπολίτευσης είναι διαφωτιστική ως πρós τά διαχωριστικά όρια για τó χαρακτηρισμό πνευματικών στάσεων και συμπεριφορών ως φανατικών. Στα δεύτερα, ή αφήγηση έξακολουθεΐ να είναι σέ μεγάλο βαθμό έθνοκεντρική και ή πίστη στην άξία τής πατρίδας διατηρεΐται άλώβητη. Ή άποδοχή ώστόσο μιās έθνικής ταυτότητας, τó αίσθημα τού «άνήκειν» σέ μιá κοινότητα και ή επακόλουθη καθησυχαστική ασφάλεια που προσφέρει ή ιδέα τής συλλογικής ισχύος άποτελούν τόν πρώτο άναβαθμό πρós τήν εκδήλωση φανατισμού, χωρίς όμως να οδηγούν άναπόδραστα σ' αυτόν. Στο επόμενο στάδιο, ή ανάπτυξη ποικίλων κεντρισμών με σημείο άναφορās τήν έν λόγω ομάδα ακολουθεΐται άπό αίσθήματα ναρκισσισμού και ξενοφοβίας ένω ή πίστη στο έθνος είναι απόλυτη και δογματική. Παρόλο που ό δογματισμός είναι δυνατό να έμπεριέχει «δόσεις» φανατισμού, διακρίνεται με σαφήνεια άπό αυτόν. Γιατί, ένω και οι δύο συμμερίζονται τήν απόλυτη έμμονή και προσήλωση σέ μιá αρχή, ιδέα ή δόγμα και τήν ταυτόχρονη άπόρριψη κάθε διαφορετικής έρμηνείας ή πρότασης, τούς χωρίζει τó σύνορο τής βίας. Ο φανατισμός είναι έπιθετικός και βίαιος, δικαιολογεί τó φόνο και τή θυσία στο όνομα τής απόλυτης πίστες ένω ή άπόρριψη τών (άλλων) ξεπερνά τά όρια τής έλλειψης άνοχής και καταλήγει στο μίσος.

Οι άρνητικές συνδηλώσεις τού φανατισμού και ή ιστορική έμπειρία τού 20ού αιώνα έχουν άναμφίβολα επηρεάσει τις προσεγγίσεις όμολογων φαινομένων, εννοώντας τή γενικευτική άπόρριψη συγγενών στάσεων, οι όποιες όμως

δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἴδια ἀναλυτικὴ κατηγορία. Ἔτσι εἶναι σκόπιμο, γιὰ νὰ παραμεῖνουμε στὸ παράδειγμα τοῦ ἐθνικιστικοῦ φανατισμοῦ ποὺ χαρακτηρίζει κάποια σχολικὰ βιβλία, νὰ ὀρίζονται ἐξαρχῆς συνεκτικὰ καὶ συνεπῆ κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων θὰ διακρίνονται οἱ ποικίλες διαβαθμίσεις ποὺ ὀδηγοῦν στὸ φανατισμό: ἀπὸ τὴ συγκρότηση καὶ τὸν ἐνστερνισμό τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στὸν δογματικὸ ἐθνοκεντρισμὸ καὶ, τέλος, στὸν φανατικὸ σωβινισμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

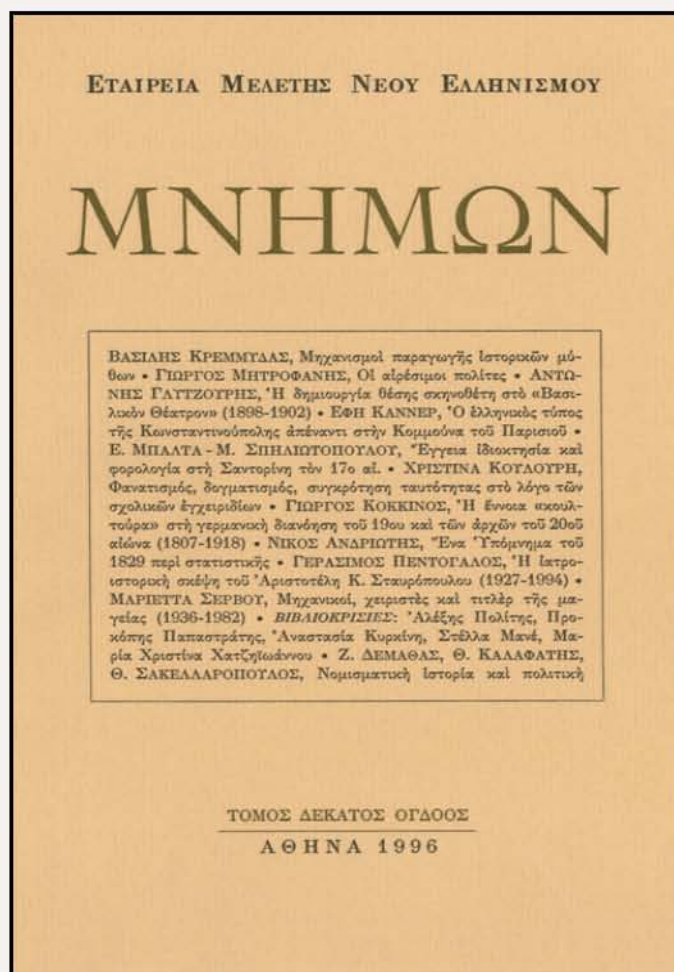
- Δάλλας Σ. - Παντελάκης Ε., Παπακωνσταντίνου Κ. - Παπαμάρκος Χ., *Ἑλληνικὸν Ἀναγνωσματολόγιον... Δ' τάξεως*, ε' ἐκδ., Ἀθήνα 1922.
- Παπαμιχαήλ Ε., Δάλλας Σ., Κολλάρος Ι., *Ἑλληνικὸν Ἀναγνωσματολόγιον... Γ' τάξεως δημοτικοῦ... Ἀθήνα 1922.*
- Σακελλαρόπουλος Μ., Κυριακάτος Χ., Ρουσοπούλου Ἑλένη, *Ἀναγνωσματολόγιον... Πέμπτης Τάξεως Δημοτικοῦ Σχολείου... Ἀθήνα [1922].*
- Φάβης Β., *Ἑλληνικὴ Ψυχὴ. Ἀναγνωστικὸν καθαρευούσης. Διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς πέμπτης τάξεως τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου*, β' ἐκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1933.
- Χωραφῆς Α., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας... Ε' δημοτικῶν... β' ἐκδ., Ἀθήνα 1934.*
- Ἀρβανιτάκης Ι., *Ἀναγνωστικὸν ἑκτης τάξεως... Ἀθήνα, Ἑστία, 1936.*
- Κασίμης Χρ., *Ἀναγνωστικὸν Ε' Δημοτικοῦ*, β' ἐκδ., Ἀθήνα, Ἑστία, 1936.
- Φιλιάδελφος Ν., *Ὁ σύντροφός μου. Ἀναγνωστικὸν Ε' τάξεως δημοτικοῦ σχολείου*, Ἀθήνα, Σαλίβερος, 1936.
- Γκιανόπουλος Ν. Σ., *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ... β' ἐκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1937 (γιὰ τὴν Ε' δημοτικοῦ).*
- Παναγόπουλος Π., *Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος Διὰ τὴν ὅγην τάξιν τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου*, β' ἐκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1937.
- Πετρούνας Β., *Βυζαντινὴ Ἱστορία... β' ἐκδ., Ἀθήνα, Δημητράκος, 1937 (γιὰ τὴν Ε' δημοτικοῦ).*
- Κοντογιάννης Δ. - Κοντόπουλος Ν., Νιρβάνης Π. - Ζήσης Δ. Γ. κ.ά., *Ἀναγνωστικὸν γιὰ τὴν ἑκτην τάξιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1939.
- Κοντόπουλος Ν. - Κοντογιάννης Δ., Καλαματιανὸς Γ. - Γιαννόπουλος Θ., *Ἀναγνωστικὸν τῆς Πέμπτης Τάξεως τοῦ Δημοτικοῦ... Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1949.*
- Μέγας Γ., Ρωμαῖος Κ., Δουφεῆς Σ., Μικρόπουλος Θ., *Ἀναγνωστικὸν Δ' δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.
- Καλαματιανὸς Γ. - Γιαννόπουλος Θ., Δούκας Δ. - Δελιπέτρος Δ., Κοντόπουλος Ν., *Ἀναγνωστικὸν Ε' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.

* Ἡ Βιβλιογραφία περιέχει μόνο τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἀπὸ τὸ 1914 ὡς τὸ 1985 ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ παρόντος ἄρθρου. Οἱ τίτλοι ἔχουν τοποθετηθεῖ κατὰ χρονολογικὴ σειρά.

- Πετρούνιας Β. - Κολοβός Φ., Σπεράντσας Σ. - Μεταλλινός Α., *Ἀναγνωστικὸν Γ' Δημοτικού*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.
- Φωτιάδης Εὐάγγ. Π. - Μηλιάτης Ἡλ. Π., Μέγας Γ. - Οἰκονομίδης Δ., Παρασκευόπουλος Θ., *Ἀναγνωστικὸν Στ' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1954.
- Οἰκονομίδης Β. Γ., *Ἀναγνωστικὸν Β' Δημοτικοῦ*, δ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1963.
- Οἰκονομίδης Β. Γ., *Ἀναγνωστικὸν Β' Δημοτικοῦ*, θ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1968.
- Πετρούνιας Β. - Κολοβός Φ., Σπεράντσας Σ. - Μεταλλινός Α., *Ἀναγνωστικὸν Γ' Δημοτικού*, θ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1969.
- Τσίριμπας Α. Α., *Ἀγωγή τοῦ Πολίτου... Στ' τάξεως τῶν δημοτικῶν σχολείων*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1969.
- Καλαματιανός Γ. - Γιαννόπουλος Θ., Δούκας Δ. - Δεληπέτρος Δ., Κοντόπουλος Ν., *Ἀναγνωστικὸν Ε' Δημοτικοῦ*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1971.
- Κλειδάς Δ. Ν., *Ἱστορία Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ διὰ τὴν Ε' τάξιν τῶν δημοτικῶν σχολείων*, ε' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1971.
- Παπακωνσταντίνου Θ., *Πολιτικὴ Ἀγωγή. Διασκευὴ... Γ' καὶ Στ' τάξεις τοῦ Γυμνασίου...*, Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1972.
- Φωτιάδης Εὐάγγ. Π. - Μηλιάτης Ἡλ. Π., Μέγας Γ. - Οἰκονομίδης Δ., Παρασκευόπουλος Θ., *Ἀναγνωστικὸν Στ' Δημοτικοῦ*, ια' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1972.
- Ματαράσης Α. - Παπασταματίου Σ., *Ἱστορία τῶν Νεωτέρων καὶ τῶν Νεωτάτων Χρόνων Γ' Γυμνασίου*, ζ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1973.
- Χριστόπουλος Α. Α., *Ἀγωγή τοῦ πολίτου*, Γ' Γυμνασίου, α' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1975.
- Οἰκονομίδης Β. Γ., *Ἀναγνωστικὸν Β' Δημοτικοῦ*, ιθ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1979.
- Βαρελλᾶ Ἀγγελικὴ, *Ἀναγνωστικὸ γ' δημοτικοῦ*, β' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1980.
- Γρηγοριάδου-Σουρελῆ Γαλάτεια, *Ἀναγνωστικὸ Δ' Δημοτικοῦ*, γ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1981.
- Βουγιούκας Ἀρ., *Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Ε' Δημοτικοῦ, θ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1982.
- Γιαννόπουλος Θ. Α., *Ἀναγνωστικὸ γιὰ τὴν Ε' τάξιν Δημοτικοῦ*, δ' ἔκδ., Ἀθήνα, Ο.Ε.Δ.Β., 1982.

Μνήμων

Τομ. 18, 1996

ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ, ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ. ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

ΚΟΥΛΟΥΡΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

<http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.543>

Copyright © 1996

To cite this article:

ΚΟΥΛΟΥΡΗ (1996). ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ, ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ. ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ. Μνήμων, 18, 143-156.